

Nadvláda účelové racionality? K interpretacím Weberovy typologie jednání¹

Marek Skovajsa²

Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Praha

Is Means-Ends Rationality Dominant? On some Interpretations of Weber's Typology of Action. This article discusses various attempts in the Weber literature to reconstruct the logic underlying Weber's typology of social action and concludes that means-ends rationality enjoys only what has been called a heuristic primacy over other types (Wolfgang Schluchter). The article rejects the claims that value rationality is not a form of rationality or is just a defective form of means-ends rationality. It explores the relationships between subjective types of rationality and objective structures of rationality and concludes that many interpretations under scrutiny here have identified these relationships incorrectly. It is argued that formal rationality cannot be identified with means-ends rationality, nor substantive rationality with value rationality. The drawbacks of taking Weber's statements regarding the priority of means-ends rationality in a substantive sense rather than as a heuristic device are demonstrated on two important interpretations that distort means-ends rationality in Weber: Parsons' 1937 *The Structure of Social Action* and Jeffrey Alexander's 1983 *Theoretical Logic in Sociology*.

Sociológia 2012, Vol. 44 (No. 5: 579-602)

Key words: *action theory in sociology; means-ends rationality; value rationality; Max Weber; Talcott Parsons*

Typologie sociálního jednání a v ní obsažené rozlišení mezi účelovou a hodnotovou racionalitou je jedním z největších (ovšem nevybroušených, a tedy ne vždy správně rozpoznaných) diamantů, které další a další generace sociologů vytěžují z Weberova díla. Typy racionálního jednání mají přímou vazbu k Weberovým pronikavým analýzám procesů racionalizace v nejrůznějších sférách sociálního života, které jsou považovány za jeho zřejmě nejdůležitější sociologický přínos. Výklad i hodnocení tohoto weberovského motivu se však autor od autora diametrálně liší. Talcottu Parsonsovi (1968) byla Weberova typologie jednání naprosto klíčovým zdrojem inspirace pro vlastní teoretické snažení, zatímco podle Reinharda Bendixe (1962) měla význam poměrně okrajový. V současné sociologii na jedné straně autoři jako Jürgen Habermas (1987) Weberovu teorii jednání odmítají, protože ji považují za beznadějně překonanou novějším teoretickým vývojem. Habermas k její „oficiální“ verzi staví do protikladu svou verzi „neoficiální“, v níž se Weberovy typy racionálního jednání stávají pouhými prvky „postkonvenční“, intersubjektivní a komunikativní koncepce racionality. Na straně druhé stále existuje dost interpretů, kteří, naopak, Weberovu základní typologii považují za dosud platné

¹ Práce autora na tomto článku byla podpořena grantem GA ČR č. P404/10/2202 *Rehabilitace kultury v teorii jednání*.

² Korespondence: Marek Skovajsa, Ph.D., Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, U Kříže 8, Praha 5-Jinonice, 158 00, Česká republika.

východisko veskrze aktuální sociologie jednání a sociálních struktur. (Schluchter 2000a; 2005) A aby nezůstalo opomenuto ani štěpení „paradigmatické“, Weberovo pojetí jednání a racionality má na jedné straně své pokračovatele u autorů inspirovaných moderní ekonomii a teorií racionální volby, kteří ve Weberovi stále vidí aspoň zčásti ekonoma a v jeho díle nacházejí mnoho podstatných výpůjček z ekonomické vědy přelomu 19. a 20. století. (Swedberg 2003) Na straně druhé se Weberovi dostalo také cti být v rozhodující chvíli vyhlašování nového výzkumného programu alespoň imaginárním společníkem hlavního guru kulturalistického obratu v sociálních vědách poslední třetiny 20. století. (Geertz 2000: 15) Otázka aktuálnosti Weberovy typologie jednání, pokud by vůbec byla kladena, je tedy, jak se zdá, zodpovězena mimo veškerou pochybnost.

V české a slovenské literatuře byla Weberova základní typologie sociálního jednání a její souvislosti s Weberovou metodologií i obsahovými analýzami sociálního světa představena již několikrát. (Např. Havelka 1998, 2010; Keller 2004; Loužek 2005; Novosád 1997) Relativně neznámé a nezpracované však zůstávají významné zahraniční pokusy o co nejadekvátnější interpretaci Weberova pojetí typů sociálního jednání. V tomto článku jsou shrnuty, porovnány a kriticky posouzeny některé významné interpretační návrhy zahraničních autorů, kteří se zabývali Weberovou typologií jednání a racionality. Jsou mezi nimi nejen přední weberovští badatelé, ale také autoři známí jako představitelé určitých vyhraněných teoretických směrů nebo velkých pokusů o teoretické syntézy. Druhou, argumentační rovinu textu tvoří hledání odpovědí na následující dvě otázky: podle jaké vnitřní logiky je Weberova typologie jednání uspořádána? Nakolik je oprávněné tvrdit, že tato typologie je poznamenána (a možná deformována) dominantním vlivem ideálního typu účelové racionality?

Po představení Weberovy typologie se výklad zaměřuje na logiku jejího uspořádání. Následně je analyzován vztah mezi účelovou a hodnotovou racionalitou, který je pro porozumění této typologii klíčový. V dalším kroku se klade otázka, jaký vztah mají typy jednání k podobám racionalismu, které Weber rozlišuje v jiných částech svého díla. Závěrečné části článku patří rozboru výkladu o Weberových typech jednání v dnes již klasické weberovské studii Talcotta Parsonse a v novější interpretaci jeho pokračovatele Jeffreyho Alexandra. Problémy obou pokusů budou vysvětleny tím, že Parsons ani Alexander nedocenili, že účelová racionalita má ve Weberově myšlení především heuristickou funkci, a to vedlo u Parsonse k jejímu přehnanému přeceňování, Alexandra pak, naopak, k jejímu přehnanému odmítání.

Podoby racionality ve Weberově typologii jednání

Weberova proslulá, vlivná, hojně přejímaná i kritizovaná typologie sociálního jednání rozlišuje čtyři typy jednání: účelově-racionální, hodnotově-racionální, afektivní a tradiční. Základní charakteristiky těchto čtyř forem jednání jsou následující. (Weber 1998: 156-158) Účelově-racionální jednání využívá předmětů a lidí jako podmínek nebo prostředků pro vlastní racionální účely s ohledem na úspěch. Tento typ jednání zvažuje: prostředky vzhledem k účelům, účely vzhledem k vedlejším následkům a různé možné účely navzájem. Hodnotově-racionální jednání je vedeno přesvědčením o vlastní hodnotě určitého způsobu jednání bez ohledu na možnost dosažení úspěchu. Další dva typy jednání nejsou racionální povahy a nacházejí se na hranici chování orientovaného na určitý smysl (a tedy jednání vůbec). Afektivní jednání zahrnující zejména emocionální jednání představuje impulzivní, neracionální reakce na podněty a podobně jako u hodnotově-racionálního jednání jeho smysl nespočívá v úspěchu, ale v určité podobě jednání samotného. Tradiční jednání se zakládá na zažitých návycích a velmi často má podobu pouhého „tupého reagování“.

Weberovu typologii jednání zdánlivě ovládá primát racionality, zejména racionality účelové. Mnozí interpreti považují neracionální typy jednání za pouhé reziduální kategorie (Parsons – afektivní jednání; Alexander – tradiční jednání). Výklady Webera zaměřené tímto směrem však nedostatečně přihlížejí ke skutečnosti, že vezme-li se Weberovo dílo jako celek, tedy včetně studií ze sociologie náboženství a politické sociologie, vznikne značně odlišný obraz příslušných typů jednání, než jaký ukazují definice v *Základních sociologických pojmech*. Charles Camic ve své studii o pojmu zvyku v klasické sociologii ukazuje, že navzdory převládajícímu intelektualistickému tónu v interpretacích Weberových textů z náboženské sociologie se Weber domníval, že kalvinismus přispíval k rozvoji racionálního hospodářského jednání nejen na úrovni idejí, ale také tím, že vytvářel zcela nový habitus a dispozice k určitým formám jednání. V důsledku toho lze říci, že podle Webera moderní racionální jednání spočívá na základech vytvořených určitými zvyky. (Camic 1986: 1064) Avšak Camic také uznává, že v obecnějších formulacích na téma zvyku je patrná Weberova závislost na tehdejších psychologických pojetích spojených s pojmy stimulu a automatických reakcí a jeho sklon chápat zvyk jako „přirozený“, kulturu předcházející prvek chování. (Srov. Schluchter 2000b) Mustafa Emirbayer (2005) kritizuje Webera za neschopnost docenit významný fakt, že emocionální i habituální jednání představují zcela původní a samostatné typy jednání, které jsou schopné kultivace i propojení s inteligencí, a dává tuto racionalistickou jednostrannost do protikladu k názorům Weberových pragmatických současníků v USA. Jiní autoři (například Jon Elster (2000)) však, naopak, oceňují hloubku Weberova porozumění pro roli emocí v lidském jednání.

Skutečnost, že účelově-racionální typ jednání je v celé řadě Weberových formulací oproti ostatním typům zřetelně zdůrazňován, se dá jen obtížně popírat, ale je třeba ji zasadit do širšího kontextu Weberovy metodologie. Jak upozorňuje Wolfgang Schluchter, nejedná se o stanovisko teoretické nebo dokonce normativní, ale o projev Weberova „heuristického racionalismu“ (Schluchter 2005: 23), v rámci kterého je racionálním průběhům jednání dáována přednost pouze proto, že racionální ideální typy představují nejvhodnější nástroj pro zkoumání sociální reality. Weber sám opakovaně upozorňoval, že heuristickou prioritu racionality nelze chápat jako teoretickou výpověď o skutečnosti: „Je třeba vyloučit strašlivý omyl, že ... by nevyhnutelně (relativně) racionalistický charakter tvorby *pojmu* znamenal víru v *nadvládu* racionálních motivů, nebo dokonce pozitivní *hodnocení* ‚racionalismu‘.“ (Weber 1998: 150; kurziva v originále) Naopak, Weberova vyjádření o skutečné roli různých typů jednání ve společenském životě dokládají, že v něm převažují ty typy, které se vyznačují nedostatkem racionality: „*Reálné* jednání probíhá ve většině případů v nejasném povědomí nebo nevědomí svého ‚míněného smyslu‘. ... jednající ... ve většině případů jedná pudově anebo ze zvyku. ... Většina ze všech navyklých každodenních jednání se blíží tomuto typu (*tj. typu tradičního chování - autor*).“ (Tamtéž: 153, 156) Weberův pohled na skutečné podoby jednání v sociálním životě má tedy daleko k jakémukoli jednostrannému racionalismu³. Avšak úloha racionálních typů jednání bývá v mnoha interpretacích zdůrazňována jistě i proto, že úzce souvisí s problémem racionalizace, který je celou řadou autorů považován za ústřední téma celé Weberovy sociologie. (Např. Collins 1986; Sica 2000; Scaff 2000)

Vnitřní logika typologie jednání

Weberova typologie jednání může být chápána jako výsledek empirického pozorování sociálního života, ale většina interpretů se shoduje na tom, že jí připadá nejen empirický, ale i zásadní teoretický význam. S tím souvisí otázka vnitřní logiky, podle které je tato typologie vytvořena. Vychází z neutrálních deskriptivních premis, které žádnému typu nepropůjčují výsadní postavení? Nebo je, naopak, odvozena od jednoho základního typu, zatímco ostatní typy jednání je třeba chápat jako druhotné (a možná tedy i deviantní nebo defektní)?

³ Napětí mezi racionalizující tendencí sociologie a vlastní povahou sociálního života není samozřejmě pouze problémem u Maxe Webera, ale objevuje se stále znovu, a to i u autorů, které nelze považovat za weberiány. Všiml si toho Miloslav Petrušek ve své analýze sociologického stylu Zygmunta Baumana, když poukázal na rozpor mezi Baumanovým projektem „racionální sociologie“ a jeho diagnózou doby, v níž se tato sociologie rozvíjí, tedy postmodernismu, jako iracionálního kulturního útvaru. (Petrušek 2010: 817)

Pro porozumění vnitřní logice Weberovy typologie sociálního jednání se jeví jako obzvláště užitečné zde stručně představit některé interpretační návrhy Wolfganga Schluchtera a Donalda Levina.

Weberovu typologii sociálního jednání je možné chápat tak, že rozlišuje klesající míru, v níž jsou v daném typu jednání přítomné formální znaky účelově-racionálního jednání: prostředky, účely, hodnoty a možné důsledky. (Schluchter 1979: 192; Habermas 1987: 380) Účelově-racionálně jednající volí v rámci jasně artikulovaného hodnotového horizontu účely a s přihlédnutím k možným následkům nasazuje vhodné prostředky. V dalších typech jednající subjekt ztrácí vědomí o stále větším počtu prvků jednání. Hodnotově-racionálně jednající si neuvědomuje možné následky, afektivně jednající následky ani hodnoty a tradičně jednající následky, hodnoty ani účely. Tento výklad je však spíše formálně elegantní než přesný, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Za prvé, „nižší“ typy jednání nepopisuje přesně. Není např. zřejmé, proč by tradiční jednání mělo být vědomě orientováno na prostředky, když pravděpodobně je orientováno na prostředky stejně matně jako na účely. Za druhé, slabinou tohoto pojetí je, že všechny typy jednání poměřuje standardem účelově-racionálního jednání. Takový výklad může vyhovovat Habermasovi, kterému ve výkladu Webera jde o prokázání nedostatečnosti weberovského schématu jednání kvůli jeho údajnému zakotvení v teleologickém schématu založeném na účelové racionalitě. Avšak nelze se zbavit dojmu, že účelová racionalita je zde zdůrazněna ve větší míře, než tak činí Weber sám.

Z podobného úhlu pohledu je možné tvrdit, že Weberovy typy jednání jsou sestaveny podle klesající míry svobody, kterou jednající v každém typu jednání disponuje. (Levine 2005: 110) Weber tvrdil už v polemikách o problému iracionality proti Karlu Kniesovi a Eduardu Meyerovi, že největší mírou svobody se vyznačuje účelově racionální jednání. Zřetelně tuto myšlenku vyjadřuje následující často uváděný citát z polemiky proti Meyerovi: „Mylnost domněnky, že ‚svoboda‘ vůle, ať chápána jakkoli, je identická s ‚iracionalitou‘ jednání, případně že tato je podmíněna onou, je však zřejmá. Specifická ‚nevypočitatelnost‘, *stejně* velká jako u ‚slepých sil přírody‘ – ale ne větší – je výsadou – šílence. Naproti tomu s nejvyšším stupněm empirického ‚pocitu svobody‘ spojujeme naopak právě ta jednání, o nichž jsme si vědomi, že jsme je vykonali *racionálně*, tj. za nepřítomnosti fyzického a psychického ‚donucení‘, vášnivých ‚afektů‘ a ‚náhodných‘ poruch jasnosti úsudku a v nichž sledujeme jasně uvědomovaný ‚účel‘ pomocí podle našich vědomostí, tj. podle *pravidel* zkušenosti, neadekvátnějších ‚prostředků‘.“ (Weber 1988a: 226, kurziva v originále) O něco nižší stupeň svobody představuje podle Levina hodnotově-racionální jednání, v němž je jasnost vědomí jednajícího ohledně možných účelů a jim odpovídajících prostředků omezena podřízením celého jednání jedné absolutní hodnotě. Dále může být svoboda jednání ještě více

omezena „vášnivými afekty“ v afektivním jednání a konečně rozhodovací schopnost jednotlivce může být zcela podvázána silou návyku v tradičním jednání.

Vzhledem k tomu, že svoboda je v této interpretaci přímo úměrná účelové racionalitě, opět se zdá, že základním klíčem k uchopení Weberovy typologie jednání je účelově-racionální jednání. Levine (2005) však dodává, že Weber nezastával pouze jedno, ale dvě etická stanoviska, která byla do značné míry protichůdná. Vedle právě vyličeného důrazu na lidskou svobodu, která se nejvíce uskutečňuje v účelově-racionálním jednání, oceňoval rovněž pevnost charakteru vycházející z ukotvení v návyku (*habitu*). To však znamená, že z tohoto druhého hlediska získává na pozitivním významu jak hodnotově-racionální jednání, tak také návyk jako důležitá složka tradičního jednání. Z jiné strany oslabuje přesvědčivost obou výše představených interpretačních návrhů novější Schluchterovo upozornění, že účelová racionalita je dominantní pouze ve Weberových raných metodologických spisech (včetně článku o kategoriích z roku 1913), ale ve Weberově nejzralejším díle *Hospodářství a společnost* respektive v jeho první obecně pojmové části jsou účelová a hodnotová racionalita představeny jako rovnocenné. Weber zde výslovně tvrdí: „Adekvátnosti smyslu může být zvláště dokonale dosaženo ... v případě *racionálních* (hodnotově nebo účelově-racionálních) pojmů a pravidel“ (Weber 1998: 151-152; kurziva v originále)⁴, s oběma typy racionality je zde tedy zacházeno jako se stejně významnými pro adekvátní porozumění a vysvětlení sociálního jednání.

Vyváženější výklad vnitřní logiky Weberovy typologie představuje Levinův pokus typy jednání odvodit ze dvou základních proměnných: stupně vědomého rozvažování a možnosti výběru účelů. (2005: 113) Tyto proměnné lze zkombinovat do tabulky 2x2: účelově-racionální jednání se vyznačuje vysoce vědomým rozvažováním a možností výběru účelů, hodnotově-racionální jednání také vysokým stupněm vědomého rozvažování, avšak postrádá možnost výběru účelů. Tradiční a afektivní jednání charakterizuje nízký stupeň vědomého rozvažování. Afektivní jednání může sledovat prakticky jakýkoli účel, na který se jednající zaměří (ač není přesné mluvit zde o „výběru“), zatímco pro tradiční jednání je příznačná nemožnost výběru účelů. (Schéma 1) Předností tohoto výkladu Weberovy typologie je to, že jednotlivé typy jednání ukazuje jako výsledek různých kombinací znaků formálně nezávislých na definici kteréhokoli typu. Přesto však i o něm platí, že přiznává (ač v umírněné

⁴ „Účelová a hodnotová racionalita, ve skutečnosti vždy vzájemně provázané, představují pojmově *rovnocenné* normativní standardy orientace jednání. ... Existují tedy *dvě* orientace jednání, které mohou být racionalizovány, účelová a hodnotová. Neboť jednání může být řízeno jak účelovými, tak normativními maximami. Kromě toho však existují také neracionální orientace jednání, které nemohou být racionalizovány, ale jsou přístupné sublimaci.“ (Schluchter 2000a: 97; 2005: 23)

podobě) prioritu účelově-racionálnímu typu jednání, protože základní definiční znaky jsou věcně odvozeny od účelové racionality.

Schéma 1: **Vnitřní logika Weberovy typologie sociálního jednání**
výběr účelů

		+		-
vědomost rozvažování	+	účelově racionální		hodnotově racionální
	-	afektivní		tradiční

zdroj: Levine (2005: 113)

Vztah hodnotové a účelové racionality

Je však skutečně možné považovat hodnotovou racionalitu za rovnocennou racionalitě účelové? V literatuře se odpovědi na tuto zásadní otázku rozcházejí. O obhajobu Weberovy hodnotové racionality jako svébytného typu racionality se pokusil ze stanoviska teorie racionální volby francouzský sociolog Raymond Boudon. Podle Boudona je třeba odmítnout stanovisko zastávané některými autory, jako například Stevenem Lukesem (Lukes 1967), že Weberovo pojetí hodnotové racionality je vnitřně rozporné a žádná taková racionalita neexistuje. Lukes svou kritiku nevztahuje na Weberův typ účelové racionality, který v jeho pojetí odpovídá obecnému pojmu racionality vůbec, chápané jako přizpůsobování prostředků zvoleným účelům nebo hodnotám. Avšak žádná jiná racionalita podle něj neexistuje. Hodnotová racionalita by snad mohla znamenat racionální volbu hodnot, ale tato myšlenka je nejasná. Lze si domyslet, že hodnotová volba by se musela podřizovat vyššímu standardu, který by jí propůjčoval její racionalitu, tedy jinými slovy opět nějaké hodnotě. Hodnotovou racionalitu by bylo možné chápat také jako dodržování norem, ale v tomto případě se slovo racionalita stává nadbytečným.⁵ (Lukes 1967: 257-264; Boudon 1997: 6-7)

Boudon se snaží koncept hodnotové racionality (pod názvem „axiologická racionalita“) obhájit v rámci své specifické verze sociologické teorie, pro kterou jsou příznačné metodologický individualismus a kognitivistické pojetí racionality (jednání je racionální tehdy, pokud se pro něj rozhodneme z dobrých důvodů). Hodnotová racionalita nemůže znamenat pouhé hledání vhodných prostředků vzhledem k hodnotám nebo preferencím, které jsou samy zastávány neracionálně, jak termín preference obvykle chápe ekonomie (exogenita preferencí). Pokud by tomu tak bylo, pak by pojem hodnotové racionality byl naprosto zbytečný, protože jeho veškerý obsah je již vyjádřen v pojmu účelové racionality. Stejně tak ovšem Weber podle Boudona neměl hodnotovou racionalitou na mysli transcendentální zakotvení posledních účelů a hodnot ve smyslu Kantovy etické filosofie. Ve víře v univerzální povahu praktického rozumu Weber Kanta nepochybně nenásledoval. Boudonův kognitivistický výklad hodnotové racionality je shrnut následovně: „normativní

⁵ Je na místě poznamenat, že Boudon Lukesovu argumentaci posouvá do jiného kontextu, než kde se původně nacházela. Lukesovi nešlo o kritiku Webera (navzdory tomu, že Webera označil za otce „nevýslovného zmatku a temnoty“ v sociologickém myšlení o problému racionality), ale winchovského relativismu. Základní Lukesovo rozlišení se týká univerzálních kritérií racionality versus kontextově závislých kritérií. (1967: 259, 260) Toto rozlišení nelze ztotožnit s rozlišením mezi účelovou a hodnotovou racionalitou, protože jejich kategorie se nekryjí, ale kříží. Meritu Boudonova výkladu axiologické racionality se však tento nedostatek nedotýká.

a obecněji axiologická přesvědčení je třeba chápat tak, že jsou pro jednající ve společnosti smysluplná a stejně tak jako přesvědčení deskriptivní jsou pro jednající smysluplná proto, že se v jejich mysli opírají o silné důvody⁶. (Boudon 1997: 15) Tyto silné důvody mohou vycházet z funkcionálního významu určité hodnoty nebo morální zásady pro sociální systém, nebo z jejího užitku pro jednotlivce, ale mohou vycházet také z úvah, které nemají konsekvencialistickou⁶ povahu. Teprve tato přesvědčení náleží do domény hodnotové racionality, protože konsekvencialistické úvahy ještě stále setrvávají na úrovni účelově-rationálního kalkulu (vhodná volba prostředků pro dosažení určitých účelů). Boudon ukazuje, že taková přesvědčení, která nelze odvodit konsekvencialisticky, se skutečně v sociálním životě vyskytují a uvádí následující příklady (není nyní podstatné, zda jsou zcela nepochybné): obecné společenské odmítání krádeže i velmi nepatrných rozměrů, podpora demokracie, podpora pokroku lékařských věd, odmítání trestu smrti. V případě „hodnot“ tohoto druhu jsou lidé přesvědčeni o tom, že jsou žádoucí na základě silných důvodů, k nimž se nedá (navzdory zdání) dospět úvahami o možných důsledcích, ke kterým jejich prosazování a podpora může vést.

Boudonovo zdůvodnění nezávislosti hodnotové racionality na racionalitě účelové představuje rafinovanou obhajobu Webera proti Lukesově kritice, ale mnohem méně si může dělat nároky na věrnou interpretaci Weberových vlastních vyjádření. Podstatný rozdíl spočívá v tom, že Boudonova argumentace je kombinací psychologických předpokladů a morálně filosofických úvah (třebaže s výrazným zohledněním sociálního života), zatímco Weberovo pojetí hodnotové racionality je mnohem spíše sociologickou empiricko-analytickou koncepcí, která se neptá po oprávněných důvodech pro tu kterou hodnotu, ale usiluje o přesný výklad toho, jakým způsobem je k jednání motivován konkrétní jednatel nebo skupina. Smysl zohlednění subjektivního stanoviska jednatelů ve Weberově definici hodnotově-rationálního jednání je jiný, než by odpovídalo Boudonově důrazu na jednání podle „dobrých důvodů“. Weberovi jde pouze o konstatování kauzální role subjektivního smyslu na straně jednatelů, které má pozorovatel ve svém vysvětlení rekonstruovat. Tomu odpovídá formulace s použitím „zdá se“: „Čistě hodnotově racionálně jedná ten, kdo bez ohledu na předvídatelné následky jedná ve službě svého přesvědčení ohledně toho, *co se mu zdá* přikazovat povinnost, důstojnost, krása, náboženský příkaz, pieta...“ (Weber 1998: 157; *kurziva autor*). O tom, že Weberovy typy racionality jsou empiricko-analyticky orientované a nejde o kategorie filosofické etiky, svědčí také fakt, že jiné dva typy jednání, tradiční a afektivní, filosofickému zdůvodnění nejsou přístupné.

⁶ Tedy neposuzují náležitost určitého jednání podle jeho důsledků, jako je tomu v případě funkcionální i utilitární analýzy.

Také jiný zástupce teorie racionální volby Jon Elster se domnívá, že Weberova kategorie hodnotové racionality je samostatná a odlišná od účelové racionality. Elster souhlasí s Weberem i v tom, že hodnotová racionalita může být a často bývá provázána s racionalitou účelovou. Například ve společnostech přikládajících velký význam cti je msta povinností a tedy hodnotově-racionálním příkazem, bývá však provedena velmi promyšleně s ohledem na výsledek, to znamená striktně účelově-racionálním postupem. Pro Elstera to znamená, že hodnotová racionalita je dvojnásobným termínem, protože zahrnuje případy, kdy je jednání plně pod kontrolou jednajícího, například když jde o to zachovat příkázání „Nezabiješ!“, ale v jiných případech vyžaduje účelově-racionální úpravu vnějších podmínek tak, aby byly pro jednání příznivé. (Elster 2000: 36) Ohled, ve kterém Elster Weberovo pojetí racionality jednání doplňuje, se týká vztahu mezi nezištností a účelovou racionalitou (konvenční výklady často spojené s kritikou instrumentálního rozumu ovládajícího kapitalistické společnosti vylučují, že by čistě účelová racionalita mohla být nezištná). Weber podle Elstera opomněl možnost nezištného účelového jednání (filantrop, který kalkuluje, ve které nadaci a jak bude jeho dar nejefektivněji využit k obecnému prospěchu). (Elster 2000: 28) Proti tomu je ovšem třeba namítnout, že tento případ spadá ve Weberově klasifikaci pod hodnotově-racionální jednání (filantropova hodnotová motivace) uskutečňované účelově-racionálně na úrovni volby prostředků. Je zřejmé, že Weberovo rozlišení hodnotové a účelové racionality může být přijatelné i pro představitele teorie racionální volby, které se mnohdy (a často nepochybně neprávem) vytýká redukce lidského jednání na čistou účelovost.

V rámci systematického weberovského bádání není samostatný status hodnotové racionality vůči racionalitě účelové předmětem zásadních zpochybnění, ale postupné vyjasňování její povahy stále není uspokojivě završeno. Podle Schluchtera (2005) se oba klíčové pojmy Weberovy typologie racionálního jednání – „účel“ a „hodnota“ – vyznačují nenápadnou dvouznačností, která je příčinou řady vážných nedorozumění. V jednom svém smyslu se oba termíny překrývají, zatímco ve druhém (který je směrodatný pro rozlišení účelové a hodnotové racionality) se zřetelně rozcházejí. Hodnota může být chápána jako to, čeho je v jednání žádoucí dosáhnout, a v tomto smyslu hodnota splývá s účelem. Účel vystupuje ve druhém, odlišném smyslu, když je chápán jako cílový prvek ve vztahu prostředek-účel, který je vlastní každému jednání (jednání má vždy teleologickou strukturu). Hodnotou ve druhém smyslu je měřítko, které jednotlivce vede k tomu, aby jednal jistým způsobem pro toto jednání samotné. Oddělí-li se od sebe ty významy obou termínů, které se odlišují, na jedné straně zůstane racionalita zaměřená na vzájemné spojování vhodných prostředků a účelů a vyjádřitelná pomocí technických pravidel (účelová racionalita), na straně druhé pak racionalita spojená s vlastní hodnotou

určitých podob jednání a formulovaná pomocí normativních pravidel (racionalita hodnotová). V účelové racionalitě jde o úspěch (výsledek) jednání,⁷ v hodnotové racionalitě o vlastní hodnotu jednání.

Stojí za krátké zamyšlení, co z faktu, že účel i hodnota se v jazyce popisujícím jednání vyskytují ve dvou různých významech, vyplývá pro porozumění jednání. Zdá se, že ve Schluchterově výkladu je možné najít ne dvě, ale hned tři možná pojetí jednání: 1. teleologické pojetí, které odpovídá účelové racionalitě; 2. normativní pojetí, které odpovídá hodnotové racionalitě; 3. smíšené pojetí, v němž účelové a normativní prvky jednání jsou spolu propleteny. Tato poslední možnost není nutně jen projevem naivního každodenního myšlení, ale naopak, vyjadřuje teoreticky nesmírně zajímavou představu, že jednání je vždy i na nejnižší analytické úrovni současně účelové i normativně zakotveno. Toto pojetí jednání hájil ve své interpretaci Webera americký sociolog Jeffrey Alexander (1983).

Typy racionalismu: formální, materiální, teoretický a praktický

Typologie sociálního jednání, kterou Weber formuloval v *Základních sociologických pojmech*, je typologií subjektivních orientací jednajícího jednotlivce, která přímo nevypovídá nic určitého o jeho umístění ve společnosti a kultuře a o charakteru těchto širších struktur. Není zcela přesné tvrdit, jak činí Kalberg (1980: 1148), že tato typologie popisuje „univerzální schopnosti *homo sapiens*“, neboť takto obecnou antropologickou tezi Weber zřejmě nechtěl vyslovit a navíc je sporné, že by jeho typologie jednání ve své specifické formulaci s výše zdůrazněným vyzdvihováním racionality vůbec a účelové racionality především byla adekvátní pro veškeré dějiny rodu *homo sapiens*. Je naopak pravděpodobné, že Weberův zájem o tyto typy není samoúčelný, ale spíše představuje součást jeho snahy vytvořit základy pro studium makrospolečenských fenoménů chápaných jakožto výsledky jednání, vzájemných subjektivních orientací a koordinací jednotlivců. (Weber 1998: 145 a *passim*) Weber ukazuje, jak se konkrétní typy jednání nebo jejich kombinace stávají základem určitých pravidelností jednání pozorovatelných v makroměřítku (zvyk, mrav, zájmová situace, legitimní řád). Je zřejmé, že také procesy racionalizace, které jsou stále se navracajícím tématem Weberových materiálních studií, se z analytického hlediska musí chápat jako výsledek agregovaného jednání jednotlivců. Je tedy na místě otázka, jaký je vztah mikrosociálních typů sociálního jednání, zejména typů účelové a hodnotové racionality, k procesům racionalizace na makroúrovni.

Různí weberovští interpreti se již poměrně dlouhou dobu shodují na tom, že racionalizace netvoří jeden univerzální proces, ale je mnohem spíše souborem

⁷ „Pro naše zkoumání je ‚účelem‘ představa úspěchu, která se stává příčinou nějakého jednání.“ (Weber 1998: 37)

vzájemně provázaných, někdy navzájem se doplňujících a jindy konfliktních procesů, které probíhají v různých životních a hodnotových sférách sociálního světa. (Schluchter 1979; Levine 1981; Habermas 1987: 239nn) Tyto různé procesy racionalizace vytvářejí různé podoby společenské racionality neboli, jak také Weber říká, racionalismu. Sám Weber v *Protestantské etice* zdůrazňuje pluralitní povahu racionalizace: „... dějiny racionalismu *vůbec* nemají charakter *paralelního* vývoje ve všech oblastech života. ... život je možné „racionalizovat“ podle nanejvýš rozdílných základních hledisek a nanejvýš rozdílným směrem... „Racionalismus“ je historický pojem, který zahrnuje svět protikladů.“ (1998: 225) Vedle interpretační linie, která zdůrazňuje pluralismus Weberova pojetí racionalizace, však stále existuje i linie protikladná, která, aniž by popírala skutečnost, že Weber sám si byl vědom rozdílného průběhu racionalizace v různých oblastech, racionalizaci chápe především jako stále univerzálnější a úplnější prosazování účelové racionality. (Např. Scaff 2000: 104) I na úrovni Weberových makrosociálních studií o vývoji racionalismu se tedy replikuje dvojznačné postavení účelové racionality (dominantní typ vs. jeden typ mezi ostatními) známé z Weberovy typologie sociálního jednání.

Pro zvýraznění rozdílu mezi racionalitou individuálního jednání a racionalitou společenských struktur navrhl Donald Levine (1981: 10) používat rozlišení mezi subjektivní a objektivní racionalitou. Subjektivní racionalita je vlastností mentálních procesů na straně jednajících, zatímco objektivní racionalita se týká vzorců jednání a symbolických útvarů spojených s institucionalizovanými normami. Levine rozlišuje čtyři typy racionalismu, které lze najít ve Weberově pojednání *Hospodářská etika světových náboženství*. (Weber 1988b) Levinovo vymezení těchto typů za použití formulací převzatých přímo z Webera je následující:

- „1. konceptuální – „přibývajícím teoretickým ovládnutím skutečnosti pomocí stále přesnějších a abstraktnějších pojmů“;
2. instrumentální – „metodické dosahování daného konkrétního praktického účelu pomocí stále přesnější kalkulace vhodných prostředků“;
3. materiální – organizace úsilí se zřetelem k normativním ideálům;
4. metodická neboli formální – Weber ji označuje jako *Planmässigkeit* (plánovitost), metodické uspořádání činností za pomoci stanovených pravidel a rutin.“ (Levine 2005: 116-17; srov. Levine 1981: 12-13, 23)

Vhledem k tomu, že objektivní sociální útvary typu právě uvedených racionalismů mají podle Webera základ v individuálním a subjektivně smysluplném jednání, přirozeně se klade otázka, jaký je vztah těchto objektivních typů racionality k formám subjektivní racionality, které Levine rozlišuje celkem tři: racionální porozumění, účelová a hodnotová racionalita. Je zřejmé, že konceptuální racionalismus souvisí s racionálním porozuměním, instrumentální racionalismus s účelovou racionalitou a materiální racionalismus s racionalitou

hodnotovou. (Levine 1981: 14) Stejně tak je ovšem zřejmé, že při historickém vývoji každé konkrétní podoby racionalismu sehrály svou roli různé subjektivní racionality, nejen tedy danému typu odpovídající forma. Problematictější je případ formálního racionalismu, kterému žádná jedna konkrétní podoba subjektivní racionality neodpovídá. Jak bude ukázáno níže, formální racionalita je úzce propojena zejména s účelovou, ale i hodnotovou racionalitou a v tomto smyslu Levinovo schéma získává trhliny.

K velmi podobnému výsledku ve své analýze typů racionalismu u Webera dospěl ve stejné době jako Levine také Stephen Kalberg⁸. Jeho typologie odpovídá na otázku, jakého druhu může být racionalita, již lze sledovat v různých životních způsobech, institucionálních sférách a strukturách jednání. Kalberg rozeznává tyto čtyři typy racionality u Webera:

Teoretická (intelektuální) racionalita: ovládání reality tvorbou přesných abstraktních pojmů a teoretických systémů;

praktická racionalita: účelová racionalita jednání zaměřeného na uspokojení vlastního zájmu jednajícího;

materiální racionalita: uspořádání lidského jednání se zřetelem k určitému hodnotovému postulátu; projev lidského sklonu k jednání zaměřenému hodnotově-racionálně;

formální racionalita: racionalita založená na kalkulaci účelů a prostředků za pomoci abstraktních všeobecných pravidel a zákonů uplatňovaných bez ohledu k osobám, objevuje se především, ač ne výhradně, v hospodářských, právních, byrokratických a vědeckých systémech. (Kalberg 1980: 1151-1159)

Protože zde jde o různé podoby racionality společenských útvarů a procesů, je samozřejmé, že všechny čtyři typy racionality propůjčují svůj charakter reálným vzorcům jednání. V případě teoretické racionality, jediné, u níž tato možnost není hned patrná, je toho dosaženo nepřímo, totiž tak, že nové náboženské a vědecké ideje mění sociální praktiky (např. idea duše změnila praktiky pohřbívání). Kalberg stejně jako Levine tvrdí, že je možné, ovšem s jedinou výjimkou, jednoznačně určit, z jakého druhu individuálního racionálního jednání vychází každý typ společenské racionality. Praktická racionalita a formální racionalita jsou založeny na účelově-racionálním jednání. Materiální racionalita je výrazem hodnotové racionality. Problematická je však teoretická racionalita, která v sobě sice obsahuje účelově-racionální uvažování, ale především zahrnuje nejrozumnější abstraktní myšlenkové procesy. (Tamtéž:

⁸ Podobně i Jeffrey Alexander (1983: 156) rozlišuje čtyři typy racionalismu: „1. čistě pragmatické a kalkulující jednání; 2. systematizované jednání ve smyslu konzistentního a metodického – formálně racionálního – jednání; 3. univerzalisticky regulované jednání – regulované například vědou; 4. materiálně racionální jednání, v němž se užívá univerzalistického odkazu k dosažení účelů, které jednající oceňuje více než ostatní.“ Odlišnost od Levinova a Kalbergova schématu je pouze terminologická a týká se pouze univerzalisticky regulovaného, jinak též konceptuálního (Levine) nebo teoretického (Kalberg) racionalismu. Alexander soudí, že všechny tyto typy lze přiřadit buď k účelové nebo hodnotově-racionálnímu jednání.

1160) Kalbergovo řešení je tedy sice jiné než Levinovo, ale také není uspokojivé.

Jon Elster (2000) do této diskuse přispívá poznámkou, že není správné klást rovnítko mezi dvojicí účelová-hodnotová racionalita a formální-materiální racionalita. Obecným znakem formální racionality je podřazování jednotlivých rozhodnutí pod obecná pravidla a nejde tedy o podobu účelové racionality. Tuto skutečnost dokládá známá neefektivnost byrokratických institucí. Naproti tomu materiální racionalita představuje systematické zaměření na určité rozdělení statků, důchodu nebo životních rovností, které je veřejně definováno. Byrokracie je zavázána k tomu, aby se stanoveného cíle snažila dosáhnout efektivními cestami, a v tomto smyslu je její snaha projevem účelové racionality. Na rozdíl od hodnotové racionality jednotlivců, kteří nehledí na důsledky svého jednání, materiální racionalita v institucích se svými důsledky řídí. Formální nebo materiální racionalita jsou tedy odlišné kategorie od účelové nebo hodnotové racionality. Oba typy racionality jsou ale na institucionální úrovni provázány, poněvadž instituce, jedno jestli materiálně či formálně racionální, potřebují personál schopný jednat účelově racionálně a současně vyžadují jeho poslušnost, která může být dána hodnotově-racionálně (pocit povinnosti) nebo účelově-racionálně (odměny a tresty). (Elster 2000: 22-24)

Složitost vztahů mezi formální/materiální racionalitou a racionalitou účelovou/hodnotovou je možné aspoň ilustrovat interpretací Weberova výkladu o formální a materiální racionalitě hospodářského jednání (*Wirtschaften*). Příslušné explicitní definice se nacházejí ve druhé kapitole *Hospodářství a společnosti* nazvané *Základní sociologické kategorie hospodářského jednání*. Weber rozdíl mezi formální a materiální racionalitou definuje následovně: „Jako *formální* racionalita hospodářského jednání zde má být označována míra pro ně technicky možné a jím skutečně používané kalkulace. Jako *materiální* racionalita má být naproti tomu označován stupeň, v němž se zajišťování statků pro dané (lhostejno jak vymezené) lidské skupiny utváří prostřednictvím hospodářsky orientovaného sociálního jednání z hlediska určitých (*libovolně uzpůsobených*) *hodnotících postulátů*, podle nichž bylo, je, nebo bude sledováno. Tyto postuláty jsou nanejvýš *mnohoznačné*.“ (Weber 1972: 44)

Podle Weberových doplňujících poznámek k tomuto paragrafu je formálně racionální hospodářské jednání takové, v němž se základní hospodářské úkony dají vyjádřit pomocí čísel, účtů a kalkulací. Formální racionalita je jednoznačným pojmem v tom smyslu, že kalkulovatelnost má svůj nejformálnější projev ve formě peněz. Následující Weberovy úvahy týkající se materiální racionality hospodářského jednání jsou pozoruhodné tím, že osvětlují některé (ale jen některé!) souvislosti mezi formální/materiální racionalitou na jedné straně a racionalitou účelovou a hodnotovou na straně druhé. V materiálně racionálním hospodářském jednání nepostačuje „čistě formální“ skutečnost, že „se kalku-

luje účelově racionálně, s technicky co možná nejadekvátnějšími prostředky,“ ale klíčový význam zde má kladení hodnotových požadavků, podle kterých se výsledky hospodářského jednání „*hodnotově-racionálně* nebo *materiálně* účelově-racionálně“ poměřují. (Weber 1972: 45; kurziva v originále) Z této nepřímé jasné formulace se zdá vyplývat několik zjištění: 1. formální racionalita předpokládá maximálně účelově-racionální využívání prostředků kalkulace; 2. v materiálně racionálním jednání může být vztah k hodnotícím nárokům hodnotově-racionální (což bylo možné předpokládat), ale také nemusí, neboť 3. může být také „materiálně účelově-racionální“. Tato část citované pasáže je obtížně srozumitelná, ale její bezprostřední kontext naznačuje určitou možnost výkladu. Weber nejprve zdůraznil účelově-racionální povahu kalkulace tvořící jádro formální racionality a v následujícím tvrzení přidal „materiálně“, aby odlišil účelovou racionalitu vstupující do formální stránky hospodářské kalkulace od účelové racionality, která sama umožňuje poměřování (příznačně zde není: hodnocení) výsledků hospodářského jednání a která je „materiální“ právě v tom smyslu, že poskytuje určité měřítko pro posuzování. Jinými slovy, materiální racionalita není založena pouze na hodnotově-racionálním přijetí určitých norem a postulátů, jak se často tvrdí, ale může být zakotvena také v čistě účelově-racionálních úvahách. Tento výklad se zdá být podpořen skutečností, že ve výčtu „požadavků“, jimiž může být hospodářské jednání materiálně racionálně poměřováno, figuruje také utilitarismus, tedy morální doktrína, která vychází z účelově-racionálního chápání lidského jednání.

Parsonsova interpretace Webera: apoteóza normativity?

Dosavadní výklad se zaměřoval na představení dílčích interpretací Weberovy typologie sociálního jednání, kterým bylo vesměs společné to, že neaspirovaly na zasazení této individualistické teorie do obsažnějšího makroteoretického rámce. Tento krok směrem k integraci Weberovy typologie jednání do širšího teoretického systému byl proveden mnohokrát v mnoha různých podobách a s tím rizikem, že výsledek bude odbyt jako „příliš ambiciózní rozšíření“ Weberových myšlenek spíše než jejich adekvátní interpretace. (Viz Eliaeson (2002: 51) o Parsonsovi, Alexanderovi, Münchovi a Schluchterovi) Takové integrační snahy jsou však nutné, nemá-li sociologická teorie uvíznout ve stagnaci a opakování starých osvědčených pravd. Vzhledem k omezenému prostoru zde bude věnována pozornost pouze jedné teoreticky skutečně ambiciózní interpretaci Weberova díla, a to možná té, která také byla během 20. století nejvlivnější: Parsonsově pokusu o přivlastnění Webera v jeho prvním opus magnum *Struktura sociálního jednání* (1937).

Jestliže dvě stránky věnovaných Weberovi v Parsonsově *Struktuře sociálního jednání* dosud patří k nejvlivnějším interpretacím Weberova díla ve 20. století, pak je to spíše díky významu vlastní Parsonsovy teorie, při jejímž

rozpracování výklad Webera sehrál podstatnou úlohu, než pro přesnost a vyčerpávající povahu Parsonsovy interpretace. I když je však Parsonsův výklad mnohem selektivnější a méně přesný než dnes již obrovská novější weberovská exegeze, zůstává zásadní pro svou originalitu danou zasazením do celkové koncepce Parsonsovy rané teorie. Jak známo, Parsons se ve *Struktuře sociálního jednání* pokoušel doložit tezi o konvergenci dvou rozdílných tradic společenskovědního myšlení, anglosaského a francouzského pozitivismu na jedné straně a německého idealismu na straně druhé, v takzvané „voluntaristické“ teorii jednání, v níž jsou neredukcionisticky zahrnuty současně významové i nevýznamové prvky jednání. Weber v jeho výkladu zaujal klíčovou roli, neboť Parsons se domníval, že v jeho díle lze doložit překonání německé idealistické tradice směrem k voluntarismu. Současně pro Parsonse byla důležitá možnost ukázat, že Weberovo myšlení se vyvíjelo ke stanoviskům velmi podobným těm, k nimž z opačné, pozitivistické strany dospěl Émile Durkheim. Weberův legitimní řád a Durkheimův normativní systém byly podle Parsonse jen dvěma různými formulacemi téže vize společnosti jako normativně integrovaného systému a tato věčná totožnost byla dále posílena stále patrnější akcentuací náboženské sociální integrace v dílech obou klasických autorů.

Je tedy zjevné, že Parsonsova interpretace Webera byla motivována určitými ohledy souvisejícími s jeho vlastními teoretickými cíli, které nelze považovat za univerzálně odůvodněné, a to zejména: 1. snahou ve Weberově díle vystopovat zřetelný posun od idealismu směrem k pozitivismu, ale přesněji řečeno končící v půli cesty, tedy u „voluntaristické“ teorie jednání; 2. zdůrazněním funkce hodnot a symbolů při integraci společnosti; 3. soustředěním na problematiku Weberovy typologie jednání a racionality, která má blízko k Parsonsově vlastní teorii jednání; 4. vyzdvižením sociologie náboženství před jinými věcnými analýzami, zejména zkoumáním mocenských a politických struktur. Jeffrey Alexander v souvislosti s Parsonsovým zaměřením na Weberovu sociologii náboženství poukazuje na to, že v americké recepci Webera se jejím protipólem stala až vlivná Bendixova práce *Max Weber: intelektuální portrét* z roku 1960, která věnovala stejnou pozornost také Weberově sociologii moci a politiky.

Parsons Weberovi vytýkal, že ve své metodologii sociálních věd nedospěl k formulaci obecné teorie sociálního jednání a k vyjasnění jeho logické povahy. Weberovy metodologické úvahy se zastavily na úrovni obecných ideálních typů⁹, které se podle Parsonse vyznačovaly „hypoteticky konkrétní“ povahou a

⁹ Parsons byl ve svých interpretacích Weberových metodologických spisů ovlivněn pracemi rusko-nizozemského sociologa Alexandra von Scheltinga, Weberova žáka a autora jedné z prvních metodologických studií o Weberovi *Vědoslovi Maxe Webera* (1934). Jak uvádí Eliaeson (2002: 50), von Schelting zdůraznil rozlišení mezi individualizujícím a zevšeobecňujícím ideálním typem, které je klíčové pro Parsonsův kritický výklad Weberova pojetí ideálních typů.

nebyly proto schopné rozlišovat mezi konkrétními normami patřícími ke konkrétnímu ideálnímu typu a normami na úrovni sociálního systému (tedy obecné teorie jednání). Později Parsons tuto kritiku formuloval jako kritiku Weberova „typového atomismu“, který neumožňuje analyzovat vztahy mezi různými úrovněmi a systémy jednání.¹⁰ Přes tato omezení Weber podle Parsonse (zejména ve svém empirickém díle) vypracoval nejúplnější přehled strukturních prvků jednání v dosavadní sociologické teorii. (Parsons 1968: 640, 682-86) „Strukturními prvky jednání“ měl Parsons na mysli pojmy, které se ve stručné a schematické podobě objevují v teorii jednání a v posloupnosti stále komplexnějších typů sociálního vztahu, jež Weber představil v *Základních sociologických pojmech*.

Kritiky Parsonsova teoretického systému, které se objevovaly zejména v 60. a 70. letech, si často braly na mušku přehnaný důraz Parsonsovy teorie na normativní a hodnotovou integraci sociálního systému. Příznačná je v tomto smyslu snaha o „odparsonštění“ Webera, jejímž cílem bylo ukázat, že Weberovo pojetí jednání lze v mnohem menší míře věrně vyložit pomocí sdílených normativních orientací, než se Parsons údajně snažil ve své interpretaci ukázat. (Cohen – Hazelrigg – Pope 1975) Weber podle tohoto výkladu předpokládal silný vliv normativních prvků pouze v hodnotově-racionálním jednání, zatímco o ostatních typech jednání se domníval, že jsou určovány buď zvykem, nebo vlastním zájmem. (Tamtéž: 231, 236) Tato zčásti jistě oprávněná kritika však přehlíží, že Parsons ve *Struktuře sociálního jednání* definoval normy svébytným způsobem a velmi široce. Normativní je takový prvek nebo stránka systému jednání, které jsou spojeny s „pocitem, jež lze přisoudit jednomu nebo více jednajícími, že něco představuje účel o sobě“. V jiné klíčové pasáži Parsons vysvětluje, že normativní orientace jednání znamená, že volba prostředků k danému účelu není náhodná ani vynucená vnějšími podmínkami, ale podléhá určitému standardu výběru. (Parsons 1968: 75, 44) Přes jistou víceznačnost těchto formulací a zřetelné posuny v pozdějších Parsonsových teoretických pracích tedy lze říci, že Parsons v rané fázi svého vývoje definuje normativitu ve smyslu složeném ze dvou blízkých, ale rozhodně ne identických znaků: (1) obecně teleologické povahy jednání, které je vždy orientováno k určitému účelu a pro jeho dosažení používá vhodné prostředky (schéma prostředky-účely) a (2) existence standardu (libovolné povahy) pro výběr nebo upřednostňování prostředků, které jsou pro daný účel nejvhodnější. Tomuto širokému vymezení odpovídá i běžný Parsonsov jazykový úzus, v němž se stále objevují dva výrazy: „racionální normy účinnosti“ a „normy legitimacy“. Parsons tedy považuje nejen hodnotově, ale i účelově-racionální jednání za

¹⁰ „Užívání ideálního typu soustřeďuje pozornost na extrémní nebo polární typy ... a vede k určitému ‚typovému atomismu‘, jehož jednou stránkou je minimalizace prvků, které daný typ spojují s jinými prvky struktury téhož systému.“ (Parsons 1947: 15)

„normativní“! Cohen et al. normativitu chápou pouze ve smyslu hodnotově-racionálně přijímaných norem legitimacy, a tím se do značné míry míjejí se smyslem Parsonsova výkladu.

Tento výklad (raného) Parsonse osvobozuje od nařčení z přílišného normativismu. Současně však poukazuje na opačný, a stejně závažný problém Parsonsovy interpretace Weberova pojetí jednání: přehnanou fixaci na účelově-racionální typ.

Parsonsovův Weber: účelová racionalita jako „formální schéma jednání“

Není zřejmě náhodou, že Parsons si jako motto pro celou *Strukturu sociálního jednání* vybral citát z Weberova raného metodologického pojednání o „objektivitě“ sociálněvědního poznání, který zřetelně navozuje představu primátu účelově-racionálního jednání. Tento citát zní: „Každá promyšlená úvaha o posledních prvcích smysluplného lidského jednání se váže především na kategorie ‚účelu‘ a ‚prostředku‘“. (Weber 1998: 10) Parsons v celém svém výkladu Weberovy teorie jednání klade neobyčejný důraz na účelovou racionalitu. V diskusi Weberovy metodologie se odvolává na už výše citovanou Weberovu polemiku s Kniesem ohledně iracionality lidského jednání, v níž Weber argumentoval tím, že lidská svoboda je spojena s (účelově chápanou) racionalitou a nezávislostí na emocích. (Parsons 1968: 584) Podle Parsonse Weber už v tomto poměrně raném metodologickém vyjádření vyzdvihl účelově-racionální povahu jednání z toho důvodu, že účelově-racionální schémata jsou velmi blízká obecným zákonitostem přírodních věd a v případě využívání technologie v jednání se s nimi dokonce překrývají. Pro Parsonsovův poněkud extrémní výklad tohoto bodu je charakteristické následující tvrzení: „Racionalita jednání a systematická vědecká teorie jsou nerozlučně spjaty. Rozvoj vědy je procesem jednání a jednání je do určité míry aplikací vědy.“ (Parsons 1968: 586) Ve stejném smyslu Parsons hovoří o „solidaritě“ vědy a jednání. (s. 637) Nejklíčovější vyjádření však přichází tehdy, když vykládá smysl Weberova citátu použitého v záhlaví knihy. „Solidarita“ vědecké racionality s racionálním jednáním znamená, že existuje „formální schéma prvků jednání“, na které se nevztahuje relativita konkrétního poznání. „... základní formální nárys schématu prostředky-účel je *neoddělitelný* od pojetí jednání“. (s. 638) Ze souvislosti s účelově-racionálním technologickým věděním a celého předchozího výkladu je zřejmé, že Parsons zde nemá na mysli pouze abstraktní teleologické schéma jednání, ale specifický typ účelově-racionálního jednání, nebo přinejmenším mezi oběma dostatečně nerozlišuje.

Sklon k redukci racionality na účelově racionální typ je v Parsonsově interpretaci Webera důsledný. Parsons sice neopomíná zdůraznit známou skutečnost, že Weber nepovažoval racionální porozumění za jediný možný typ porozumění, avšak ve svém výkladu Weberových typů racionality postupně

omezuje nezávislost ostatních typů racionality a posiluje váhu účelově-racionálního jednání. V návaznosti na Alexandera von Scheltinga Parsons spojuje účelovou racionalitu s etikou odpovědnosti a hodnotovou racionalitu s etikou smýšlení a z tohoto ne zcela bezproblémového spojení vyvozuje základní vlastnosti obou typů racionality. V účelové racionalitě jde o celkové porovnávání různých posledních účelů a volbu mezi nimi, hledání vhodných prostředků k dosažení zvolených účelů a zvažování důsledků použitých prostředků nejen pro sledovaný účel, ale i pro účely alternativní. V hodnotově racionálním typu jednání jde jen o hledání prostředků k jedné konkrétní absolutní hodnotě. Hledání nejvhodnějších prostředků, které vedou k dosažení daného účelu, je oběma typům racionality společné, naopak tím, čím se oba typy od sebe liší, jsou podoby uspořádání posledních účelů, jež se dají chápat jako dva extrémy jednoho jediného kontinua (pluralita naprosto rovnocenných účelů na straně účelové racionality a jeden absolutní účel na straně racionality hodnotové, mezi nimiž mohou existovat nejrozličnější více nebo méně hierarchické podoby uspořádání účelů). Při zachování tohoto jediného rozdílu Parsons projevuje sklon považovat oba weberovské typy racionality ve skutečnosti za jeden jediný, který pokrývá celé kontinuum možných hierarchií mezi účely a jehož vnitřní uspořádání je zřetelně účelově-racionálního typu. (Parsons 1968: 645) Platí mnohem spíše, že hodnotová racionalita je extrémně netypickou formou účelové racionality než opak.

Postupné, ale zřetelné omezování pojmu racionality na účelovou racionalitu pokračuje v dalším Parsonsově výkladu: v diskusi Weberova pojmu zájmové situace Parsons zdůrazňuje, že z pojmu účelové racionality zmizel jakýkoli ohled na poslední účely a zůstalo pouze zohledňování vhodnosti prostředků k libovolným účelům. (s. 654) Stejně radikální povahu účelové racionality Parsons dále konstatuje také ve Weberově výkladu hospodářského jednání. Je třeba uznat, že na konci svého výkladu Webera, v němž se zabývá pojmy legitimního řádu a zejména charismatu, Parsons dospívá k pozitivnímu zhodnocení hodnotové racionality, a tím tedy i „norem legitimacy“. Avšak současně Parsons předpokládá, že z hodnotové racionality je stále více vytlačováno zvažování prostředků a zůstává pouze představa hodnoty, již nelze používat jako prostředku. (s. 660) Tím se ovšem vyprazdňuje obsah termínu racionalita a na jeho místo nastupuje pouhá vazba k hodnotám.

Ke zbývajícím dvěma Weberovým typům jednání, tradičnímu a afektivnímu, Parsons přistupuje jako k typům menší důležitosti. To je nutným důsledkem Parsonsovy základní teoretické volby, jíž je vycházet ve své teorii jednání z účelově-racionálního modelu jednání. V případě tradičního jednání Parsons snižuje význam, který pro něj má navyklost zavedených podob jednání, přestože odkaz k návyku se doslovně objevuje ve Weberově definici a naopak zdůrazňuje jeho „normativní“ povahu. O menším analytickém významu

kategorie tradičního jednání svědčí tvrzení, že je typem formulovaným na „více deskriptivní rovině“ (s. 647) Afektivní jednání je už jen pouhou reziduální kategorií, které Weber věnoval podle Parsonse málo pozornosti a nepoužívá ji v empirických studiích. (s. 648) Parsons svůj výklad o typech jednání uzavírá tvrzením, že Weberovým skutečným východiskem byla koncepce racionálního jednání, které rozdělil podle dvou druhů formální etiky na dva hlavní typy. Častá přítomnost tradičních prvků v empirickém materiálu, který zkoumal, jej vedla k zavedení typu tradičního jednání a přítomnost reziduí neracionální povahy mimo tradiční typ konečně k doplnění typu afektivního jednání. (Parsons 1968: 648) Tímto výkladem je dominance (účelově) racionálního typu jednání v Parsonsově výkladu dále potvrzena.

Parsonsova teoretická motivace při posouvání výkladu popsáním směrem je zjevná: jde mu o to převést Weberův ideálně typický výklad možných podob sociálního jednání a sociálních vztahů na schéma základních prvků systémů jednání, které tvoří základ jeho vlastní teorie. Tato interpretační strategie však není neutrální k obsahu Weberových pojmů. Parsonsem přeinterpretovaný Weber je více než skutečný Weber šampiónem účelové racionality.

Alexanderův pokus o „multidimenzionálního“ Webera

Od posledních desetiletí Parsonsova života velmi rychle zesilovaly kritiky jeho teorie, ale současně se začaly objevovat teoretické koncepce, které se dají označit jako neo- nebo postparsonsové. V těchto koncepcích je možné najít pokračování Parsonsovy snahy promítnout původní kategorie Weberovy sociologie do rozvrhu velké sociologické teorie. Přesně takový cíl sledoval jeden z nejzajímavějších představitelů postparsonsového teoretizování Jeffrey Alexander, který Weberovi věnoval předposlední díl své tetralogie *Teoretická logika v sociologii*. Alexander Webera ve svém výkladu umístil za pozitivismus, Marxe a Durkheima před Parsonse nejen z čistě chronologických důvodů (pak by se nabízelo pojednat Durkheima a Webera společně), ale protože jej chápe jako autora první „teoretické syntézy“ v dějinách sociologie. Weber údajně ve svých vrcholných okamžicích „konkrétně negoval“ jak marxistický materialismus, tak idealismus německé idealistické filosofie nebo (značně odlišný) idealismus Durkheimův a „konkrétní negace“ zde znamená, že dospěl ke skutečně „multidimenzionálnímu“ pojetí sociálního jednání, v němž jsou adekvátně zohledněny materiální podmínky lidského života i závaznost normativního sociálního řádu. (Alexander 1983: 55) Idealismus a materialismus ve Weberově díle ztratily svou jednostrannou samostatnost, kterou se vyznačovaly ve starších pojetích, a staly se analytickými dimenzemi bohatšího a vyváženějšího pojetí jednání a sociálního řádu. (Tamtéž: 23) Avšak Weber se multidimenzionálního pojetí jednání a řádu dotýkal jen ve svých

nejšťastnějších formulacích, zatímco jindy projevovat sklon přikládat přílišný význam v jednání účelové racionalitě.

Weberova teorie jednání je podle Alexandra multidimenzionální tehdy, když je v ní nastolena rovnováha mezi účelovou racionalitou a normativitou. (Alexander 1983: 33) Alexander se liší od raného Parsonse v tom, že racionalitu považuje za nenormativní a normativitu za neracionální. Jinými slovy nerozšiřuje pojem normativity tak, aby zahrnovala i účelově-racionální jednání, a racionalitu a normativitu (kterým přesně odpovídají weberovské pojmy účelové a hodnotové racionality) chápe jako zcela odlišné typy orientace jednání. Současně tvrdí: „Dokonce i *účelově-racionální* jednání je multidimenzionální...“ (Tamtéž: 32; kurziva v originále) Tomu je třeba rozumět tak, že účelově-racionální jednání může (a z teoretického hlediska má) být zasazeno do normativního rámce. V opačném případě se z něj stává jednostranně instrumentální jednání¹¹.

Alexander považuje za *passus* klíčový pro doložení multidimenzionální povahy Weberova pojetí jednání – ale i jejího popření – část komentáře k definici typů jednání v *Základních sociologických pojmech*, kde je uvedeno, že účelově-racionální jednání zahrnuje zvažování „různých možných účelů navzájem“. (Weber 1998: 157) Pokud je rozhodování mezi konkurujícími si účely opřeno o hodnotovou racionalitu, schéma jednání stále zahrnuje ohled na materiální podmínky i na normativní řád a zůstává tedy multidimenzionální. Problémem však je, že Weber připouští i druhou možnost, kdy účely nejsou určovány hodnotově, ale pouze jako subjektivní potřeby podle principu mezního užitku. V tomto případě Weber podle Alexandra sklouzává do materialistického a instrumentálního způsobu uvažování, v němž není prostor pro normativní řád ani voluntaristické pojetí jednání. (Alexander 1983: 27) Tímto způsobem je popřena svoboda jednatelů vůči vnějším podmínkám (daná tím, že může jednat na základě svých normativních orientací – tamtéž: 29, 32). „(Ř)ád bez odkazu k vnitřním ideálům je řádem, ze kterého se vytratil voluntaristický prvek jednání... svoboda závisí na napětí mezi prostředky a účely tvořeným vztahem jednajícího k vyššímu normativnímu řádu.“ (Alexander 1983: 28-29)

Jakkoli se Alexanderovo úsilí o multidimenzionální interpretaci Webera může zdát užitečné, je třeba upozornit také na jeho nedostatky. Alexanderova kritika Webera je jednostranná v tom, že snižuje význam koordinace lidského jednání na čistě účelovém základě, o které Weber hovoří jako o „zájmové

¹¹ Možnost multidimenzionality účelově-racionálního jednání je podle Alexandra také zdrojem častých výkladových obtíží. Pojem účelové racionality může být vykládán spíše normativním nebo spíše instrumentálním způsobem. Problémem překladu tohoto termínu do mnoha jiných jazyků včetně angličtiny je to, že většina překladů se již jednoznačně vydává jedním nebo druhým směrem, a tím tedy narušuje multidimenzionální povahu, kterou tento pojem u Webera má. Pouze původní německé *zweckrational* si ponechává obě konotace. (Alexander 1983: 154, 155) Zavedení slovenské a české překlady se díky blízkosti německému originálu jednostranně předinterpretaci vcelku úspěšně vyhýbají.

situaci“, kam spadají takové klíčové sociální fenomény, jako je například hra tržních sil. Alexander často interpretuje Weberovy výroky, které je třeba číst spíše jako vyjádření „heuristického racionalismu“, jako by to byly teoretické výroky o povaze sociálního jednání. Zřejmě nejzásadnější problém však spočívá v tom, že Alexander nedostatečně dokládá, že jeho multidimenzionální model není jen prostým mechanickým překrytím dvou diametrálně odlišných typů jednání, ale umožňuje jejich spojení chápat jako výsledek integrace na vyšší úrovni, v níž jsou neustálé konflikty mezi účelovou a hodnotovou racionalitou systémově zpracovávány. Právě toto byl cíl Parsonsova vlastního snažení i řady postparsonsovských teorií, ale Webera je stále možné číst i jako autora, který možnost tohoto druhu hladké integrace různých forem jednání zásadně popírá.

Závěr

Právě dokončený přehled různých interpretací Weberovy typologie sociálního jednání není samozřejmě ani zdaleka vyčerpávající a nemůže tedy vést k jiným než opatrným závěrům. S největší mírou jistoty z něj vyplývá zjištění, že trvalým problémem výkladu této drobné, ale podstatné části Weberova myšlení je role, která v ní přísluší účelové racionalitě. Je modelem pro všechna ostatní jednání, která představují pouze různé podoby deviace od účelově-racionálního „správnostního“ typu, jak to Weber formuloval v článku „O některých kategoriích rozumějící sociologie“? (1988a: 428-435) Nebo je nezpochybnitelné zdůrazňování účelové racionality v řadě Weberových formulací pouze součástí metodologické strategie „heuristického racionalismu“? (Schluchter 2005) Vzhledem k Weberově složitému akademickému vývoji, který překračoval hranice řady disciplín spojených s velmi odlišnými metodologickými východisky (Eliaeson 2002; Levine 2005; Turner 1983) a vzhledem k zaměření Weberových vlastních úvah v oblasti metodologie a teorie sociálních věd, jež nikdy zcela nepřekonaly napětí mezi nomotetickým a idiografickým přístupem ke zkoumání společenského života, se lze domnívat, že jednoznačná odpověď neexistuje. Kritické zamyšlení nad různými interpretacemi však ukazuje, že Weberův důraz na účelovou racionalitu je vhodnější chápat jako stanovisko heuristické a nikoli teoretické, protože jej lze lépe sloučit s jeho dalšími klíčovými tvrzeními a také s obecným tónem jeho empirických studií ze sociologie náboženství, hospodářství, práva a politiky. Ipse dixit: „Absolutní účelová racionalita jednání je ale ve své podstatě také jen zkonstruovaný mezní případ.“ (Weber 1998: 158)

Marek Skovajsa vyučuje na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a je šéfredaktorem Czech Sociological Review. Výzkumně se zabývá sociologickou teorií, kulturní sociologií a občanskou společností. V poslední

době byl spoluautorem monografií Dějinnost, nadcivilizace a modernita. Studie k Patočkově konceptu nadcivilizace (2010) a Občanský sektor (2010).

LITERATURA

- ALEXANDER, J. C., 1983: The Classical Attempt at Theoretical Synthesis: Max Weber. Theoretical Logic in Sociology Vol. Three. Berkeley, CA: University of California Press.
- BENDIX, R., 1962: Max Weber: An Intellectual Portrait. Garden City, NY: Doubleday.
- BOUDON, R., 1997: The Present Relevance of Max Weber's Wertrationalität (Value Rationality). Pp. 3-29. In: Peter Koslowski (eds.) Methodology of the Social Sciences, Ethics, and Economics in the Newer Historical School. Berlin: Springer.
- CAMIC, Ch., 1986: The Matter of Habit. American Journal of Sociology 91 (5): pp. 1039-1087.
- COHEN, J. – HAZELRIGG, L. E. – POPE, W., 1975: De-Parsonizing Weber: A Critique of Parson's Interpretation of Weber's Sociology. American Sociological Review 40 (2): pp. 229-241.
- COLLINS, R., 1986: Max Weber: A Skeleton Key. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- ELIAESON, S., 2002: Max Weber's Methodologies: Interpretation and Critique. Cambridge: Polity Press.
- ELSTER, J., 2000: Rationality, Economy and Society. Pp. 21-41. In: Stephen Turner (ed.) The Cambridge Companion to Weber. Cambridge: Cambridge University Press.
- EMIRBAYER, M., 2005: Beyond Weberian Action Theory. Pp 185-203. In: Charles Camic – Philip S. Gorski – David M. Trubek (eds.) Max Weber's Economy and Society: A Critical Companion. Stanford: Stanford University Press.
- GEERTZ, C., 2000 (1973): Interpretace kultur. Praha: Sociologické nakladatelství.
- HABERMAS, J., 1987: Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1. 4. Auflage. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- HAVELKA, M., 1998: Max Weber a počátky sociologie náboženství. Pp. 13-115. In: Max Weber. Sociologie náboženství. Praha: Vyšehrad.
- HAVELKA, M., 2010: Max Weber jako politolog a sociolog politiky. Pp. 362-411. In: Ideje - dějiny - společnost. Studie k historické sociologii vědění. Brno: CDK.
- KALBERG, S., 1980: Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. American Journal of Sociology 85 (5): pp. 1145-1179.
- KELLER, J., 2004: Dějiny klasické sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství.
- LEVINE, D. N., 1981: Rationality and Freedom: Weber and Beyond. Sociological Inquiry 51 (1): pp. 5-25.
- LEVINE, D. N., 2005: The Continuing Challenge of Weber's Theory of Rational Action. Pp. 101-126. In: Charles Camic – Philip S. Gorski – David M. Trubek (eds.) Max Weber's Economy and Society: A Critical Companion. Stanford: Stanford University Press.

- LOUŽEK, M., 2005: Max Weber: Život a dílo. Weberovské interpretace. Praha: Karolinum.
- LUKES, S., 1967: Some problems about rationality. *Archives européennes de sociologie* 8 (2): pp. 247-64.
- NOVOSÁD, F., 1997: Osud a voľba: Max Weber ako diagnostik modernej kultúry. Bratislava: Iris.
- PARSONS, T., 1947: Introduction. Pp. 1-86. In: Max Weber. *The Theory of Social and Economic Organization*. Translated by A. M. Henderson and Talcott Parsons. Glencoe, IL: Free Press.
- PARSONS, T., 1968 (1937): *The Structure of Social Action* I, II. New York: Free Press.
- PETRUSEK, M., 2010: Zygmunt Bauman: „tropika diskurzu“, slovo o pop-kultúre a spotřební společnosti epochy „tekuté modernity“. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (5): pp. 801-820.
- SCAFF, L. A., 2000: Weber on the cultural situation of the modern age. Pp. 99-116. In: Stephen Turner (ed.) *The Cambridge Companion to Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHELTING, A. von 1934: *Max Webers Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr.
- SCHLUCHTER, W., 1979: Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte. Tübingen: Mohr Siebeck.
- SCHLUCHTER, W., 2000a: Handlungs- und Strukturtheorie nach Max Weber. Pp. 86-103. In: *Individualismus, Verantwortungsethik und Vielfalt*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- SCHLUCHTER, W., 2000b: Psychophysics and Culture. Pp. 59-80. In: Stephen Turner (ed.) *The Cambridge Companion to Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHLUCHTER, W., 2005: Handlung, Ordnung und Kultur. Grundzüge eines weberianischen Forschungsprogramms. Pp. 7-36. In: *Handlung, Ordnung und Kultur. Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- SICA, A., 2000: Rationalization and Culture. Pp. 42-58. In: Turner, Stephen (ed.) *The Cambridge Companion to Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TURNER, S. P., 1983: Weber on Action. *American Sociological Review* 48 (4): pp. 506-519.
- SWEDBERG, R., 2003: The Changing Picture of Max Weber's Sociology. *Annual Review of Sociology* 29: pp. 283-306.
- WEBER, M., 1972 (1921): *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. 5. revidierte Auflage. Tübingen: Mohr Siebeck.
- WEBER, M., 1988a (1922): *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 7. Auflage. Hrsg. von Johannes Winckelmann. Tübingen: Mohr Siebeck.
- WEBER, M., 1988b (1920): *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. 8. Auflage. Hrsg. von Johannes Winckelmann. Tübingen: Mohr Siebeck.
- WEBER, M., 1998: *Metodologie, sociologie a politika*. Vybral, uspořádal a přeložil Miloš Havelka. Praha: OIKOYMENH.